

A SZOCIALIZÁCIÓ JELENTÉSVILÁGA

A hétköznapi szóhasználatban, a tömegkommunikációban és a tudományos közleményekben 10-15 év óta egyre gyakrabban találkozunk a szocializáció szóval. Szocializációról beszél a pedagógus, amikor a gyermeket érő összes tudatos és spontán nevelőhatást összefoglaló névvel akarja megjelölni, ezt a szót használja a pszichológus a személyi és tárgyi környezet személyiségformáló hatásainak egységes elnevezésére és a szociológus is gyakran él a szocializáció megjelöléssel, amikor a társadalmi rétegek és csoportok életmódjának, eszményeinek átörökítését írja le.

E sokirányú felhasználás ellenére a szocializáció szónak nincs egyértelmű és pontosan körülhatárolt jelentése. Elterjedésében és divatossá válásában ezért nem a fogalmi tartalom kimunkáltsága, hanem főként az a körülmény játszik szerepet, hogy új szó lévén tisztábban tud felmutatni olyan jelentéstartalmakat, amelyek kifejezésére elöregedett szavaink már nem alkalmasak. A szocializációval rokonjelentésű, de már régebben használt szavakhoz ugyanis elavult vagy kompromittálódott fő és mellékjelentések kapcsolódtak, amelyek miatt e szavak „elcsépeltekké” váltak és gyengült vagy megszűnt eredeti jelentéstartalmuk vonzása. A szocializáció megjelölés viszont a „szocio” tövé révén egy erősen preferált értékre, a társasra, a közösségre utal és ez az elmosódott jelentéshatárok, az egyértelmű jelentéstartalom hiánya ellenére vonzóvá teszi a szó alkalmazását.

Valószínűleg effajta okok játszhatnak szerepet abban, hogy a hazai társadalomtudományban, különösképpen pedig a pszichológiában, pedagógiában és a szociológiában a korszerű fogalmazás megkívánja a szocializáció kifejezés használatát. Ily módon persze a vele jelölt sokféle jelenség egyre jobban tágítja a fogalom tartalmát és a jelentés egyre általánosabbá válik. E folyamattal ellentétes irányúak az empirikus kutatások törekvései, amelyek legtöbbször szűkíteni igyekeznek a fogalom tartalmát és a kutatás tárgyát képező jelenség körében pontos kritériumok megadásával próbálják a szóhasználat érvényességi területét kijelölni. A társadalomtudományokban ma egymás mellett él a szocializáció tágabb értelmű, az egyén társadalmivá válásának összefolyamatát jelölő és a szűkebb értelmű, a társadalmivá válás valamely tudományosan elemzett részjelenségére utaló jelentése.

Ha a szocializáció szó hatástalanná vált kifejezéseink mögül kiemel és napjainkba átment valamilyen jelentést, akkor aligha kerülhető meg az a kérdés, hogy mi ez a jelentés? Valószínűleg nem az egyén társadalmivá válásának valamilyen újonnan felfedezett tényére, valamilyen új megfigyelésre, tapasztalatra kell gondolnunk, hiszen a pedagógia, a pszichológia és a szociológia területéről előbb említett példákban az ember formálódásának ismert tényei kerültek elő. A szocializáció jelentése elsősorban új szemlé-

letmódhoz kapcsolódik. A szocializáció az egyén társadalmivá válásának elvárásokkal és ideálokkal átszőtt világából, amelyben a valóságos és kívánatos összemosisdik, a folyamat társadalmilag minősített irányától függetlenül magát a valóságos folyamatot jelöli meg. A jelentés ezen deheroizálása a társadalom emberformáló hatásainak voluntarista értelmezéseivel szemben a beilleszkedés reális folyamataira irányítja a figyelmet. Ezzel új perspektívát nyit mindazon törekvések számára, amelyek nem voluntarista módon, hanem a beilleszkedés valóságos mechanizmusaira figyelve akarják az ember formálódását a társadalom céljai érdekében befolyásolni.

A szocializáció során átalakul az ember belső világa, és viselkedése, és ez teszi lehetővé beilleszkedését az őt körülvevő társas közegbe. Az élet során az ember állandóan újabb és újabb emberi csoportok, közösségek életterébe kerül be, és életének minden pontján egyidőben több különböző embercsoportnak az életében vesz részt. Mivel minden csoport a rá jellemző módon, nyílt és rejtett szabályok szerint, eszmények vonzásában éli az életét, a részvétel előfeltétele, hogy az egyén ismerje és figyelembe vegye mindazokat a szabályokat és működési elveket, amelyek szerint a csoport élete zajlik. A szabályok, működési elvek ismerete, betartása és figyelembevétel a beilleszkedés első lépése, amely már lehetővé teszi azt, hogy az egyén sok területen kooperáljon a csoport, a közösség tagjaival. Ha az egyén elfogadja és alkalmazza azokat a szabályokat, amelyek szerint a csoport tagjai egymással érintkeznek, és amelyek szerint életüket alakítják, akkor ezzel megvalósítja a szocializáció legegyszerűbb formáját, az alkalmazkodást. A beilleszkedés távlatosabb lehetőségeire figyelő gondolkodás az alkalmazkodásban azonban éppenséggel nem szocializációs eredményt, hanem a szocializáció hiányát látja. A csoport tagjaival felvállalt viselkedésbeli közösség még távol van attól az állapottól, amikor az egyén belső közösséget alakít ki a csoport többi tagjával. A belső átalakulás nélküli beilleszkedésnek sokféle helytelenített formája létezik, a felszínes konformizálódástól kezdve az ügyeskedők és színlelők félrevezető viselkedésén keresztül a viselkedéssel eltitkolt közömbösséig vagy szembenállásig. Kétségtelen, hogy e felszínes alkalmazkodási formák a szocializáció további lépései szempontjából még csak hiányos beilleszkedést jeleznek, azonban az egyén már ebben a szociáltsági állapotban is csoport-fenntartóvá válik. Követi a csoport viselkedési szabályait és ezáltal maga is életben tartja, megerősíti azokat. Ahhoz természetesen, hogy az egyén teljes emberi mivoltával bekapcsolódjon egy közösség életébe, nem elég a viselkedésszintű alkalmazkodás. A teljes beilleszkedéshez az egyénnek sok területen azonosulnia kell a csoport, a közösség céljaival és ideáljaival, ezeknek benne érzelmi hatóerővé kell válniuk és végül belülről kell irányítaniuk a viselkedését. Csak a csoport, a közösség valóságos életének, és eszmei világának belső birtokbavétele után és a csoport értékeivel gazdagodva válik képessé az egyén arra, hogy saját célkitűzésein és viselkedésén keresztül képviselje, alakítsa és megújítsa a csoport, a közösség életét.

Az ember egyidőben több csoportnak, közösségnek is tagja. A csoportok életformái, eszményeik, értékeik azonosságának és eltérésének megfelelően azonos, illetve eltérő szocializációs hatást gyakorolnak a velük érintkező vagy bennük élő személyekre. Szocializációs erőter alakul ki, amelyben sokféle szocializációs tendencia érvényesül és az egyén változásai e tendenciák kölcsönhatásaitól függnék. Egyes esetekben, amikor a csoportok szocializáció vonzása eltérő erősségű, az egyén szocializáltsági szintje a különböző csoportokban eltérővé válik. Lesz olyan csoport, ahol beilleszkedése csupán

az alkalmazkodás szintjéig jut el, míg más csoportokban a teljes szocializációs folyamat megvalósul. Más esetekben az egyén teljesen beilleszkedik több különböző életformájú és eszmevilágú csoportba és ekkor belsőleg kell feloldania a többféle azonosulás nehézségeit.

A beilleszkedés áttekintett lépései – a távolságtartó alkalmazkodás, a külsődleges elsajátítást biztosító ismeretszerzés és eltanulás, a belső átalakulást elindító érzelmi kötődés, az azonosulás, a csoportéletben feloldott egyéniség, autonómiájának és integrálásának kialakulása és végül a csoport működési elveinek képviselője és megújítása – a szocializáció általános menetét írják le, melyet az egyénnek többé-kevésbé végig kell járnia ahhoz, hogy a csoportlét minden szegmensét ismerő, azokban biztonsággal mozgó és önmagát megvalósítani tudó csoporttaggá váljon.

A szocializáció folyamatának ideál-tipikus leírása általában két olyan előfeltevéshez kapcsolódik, amelyek a fogalomhasználatban inkább rejtetten vannak jelen, de amelyek valószínűleg fontos szerepet játszanak abban, hogy a fogalom széles körben elterjedt. Az egyik feltevés arra vonatkozik, hogy a csoport, a közösség életmódja, kultúrája, eszmei világa és működési elvei olyan értékeket hordoznak, amelyekkel az egyén a beilleszkedés előtt még nem rendelkezik. Ezért a beilleszkedés nemcsak azt jelenti, hogy az egyén hatékonyra és életképesre válik egy emberi közegben, hanem azt is, hogy a viselkedés és a belső élet átalakulása mindig értékek öntudatlan vagy szándékos, be nem ismert, vagy hirdettetett átvételével jár. Az emberi közösségek mindenekelőtt szellemi javukat akarják átadni a közösség új tagjainak és a közösséghez való csatlakozás valójában akkor valósul meg, ha az egyén a közösség szellemi javait egyéni élete értékeinek is érzi. A másik rejtett előfeltevés a teljes szocializációs folyamat pszichológiai funkciójára vonatkozik. Sokféle pszichológiai felismerés szól amellett, hogy a szocializáció nemcsak az értékátvétel értelmében jelent gazdagodást, hanem a belső élet differenciálódása szempontjából is. Az ember szunnyadó antropológiai lehetőségeit a szocializáció kelti életre, az emberi lélek a szocializáció minden állomásán új működésformával gyarapodik. A csak alkalmazkodni tudó ember szocializációs hiányai, beilleszkedési folyamatainak megtorpanásai emberi kibontakozásának akadályává is válhatnak.

A szocializáció menete nem egyenes vonalú és nem konfliktusmentes. A szocializációs erőter különböző hatásai egymással és a szocializáció körén kívül eső egyedi tulajdonságokkal kölcsönhatásba lépve jellegzetes egyéni szocializációs diszpozíciókat hoznak létre, amelyek növelik vagy csökkentik az érzékenységet a szocializáló hatásokkal szemben. Ezért ugyanaz a társas közeg különböző egyénekre eltérő szocializáló hatást gyakorolhat. Az egyén pszichológiai átalakulásai a már meglévő diszpozíciók és az egyént körülvevő szocializációs erőter egymásra hatásából erednek. Ha a szocializáció körén kívüli egyedi tulajdonságok, biológiai feltételek kedvezőtlenek, vagy a szükséges diszpozíciók hiányzanak, akkor a szocializáció ideáltipikus menetétől eltérő változások jönnek létre. Hiányos szocializációs diszpozíciók esetén depriváció, az adott társas közegben kielégíthetetlen diszpozícióknál a meghiusulás pszichológiai következményei, a szocializáló hatásokra ellenállást generáló diszpozíciók esetében pedig az elkülönülés és a szembenállás konfliktus-helyzetei, és az ennek megfelelő személyiségfejlődés alakul ki. Az ideáltipikustól eltérő szocializációs utak gyakran negatívan minősített személyiségfejlődéshez és társadalmi beilleszkedéshez vezetnek.

A minősítés, a szocializációs változások kívánatos vagy nem kívánatos voltának megítélése, amely a megnyilvánulásokat vonzóvá vagy taszítóvá teszi, és ezen keresztül a viselkedést dinamizálja és szabályozza. Társas eredetű jelenség, amely összehangolja, egységesíti az egy csoportba tartozók viselkedését, felmutatja a közös vélekedés csomópontjait és összemérhetővé teszi az egyénit a közösséggel. Társas eredete révén érvényességi köre arra a társas közegre terjed ki, amelyben a minősítés valóságos viselkedés-szabályozó és dinamizáló hatást fejt ki. A csoportok eltérő minősítései a szocializációs utakat egyidőben teszik kívánatossá, megtűrtté vagy visszautasítottá, és ez hozza létre a szocializációs erőteret dinamikáját. Nincs olyan szocializáló hatás, amely ebben az erőterben ne közvetítene és ne kínálna föl átvételre többféle minősítést is.

Bár a szocializáció minősítések erőterében zajlik és minősítések átvételével jár, a szocializáció általános jelentése független a minősítés mibenlététől. A szocializáció pusztán azokat a változásokat jelöli, amellyel az egyén minősítéseket vesz át, függetlenül attól, hogy az egyik csoport esetében ez a minősítés valaminek az elfogadása, míg egy másik csoport esetében ez a minősítés esetleg ugyanannak a dolognak a visszautasítása. A minősítés mibenlétét nem tartalmazó fogalmi jelentés teszi lehetővé azt, hogy egyformán szocializációnak tekintsük a gyermek intézményes nevelés keretei között zajló fejlődését, egy munkakerülő csoporthoz csapódott fiatal beépülését a csoportba és az elítélt beilleszkedését a börtön világába.

A minősítés valamennyi megnyilvánuláshoz hasonlóan a tudományos gondolkodásnak is elválaszthatatlan eleme. Ezért a konkrét szocializációs utak tudományos elemzésekor a változások minősítésfüggő és minősítés független összetevőinek elkülönítése a társadalomtudományok ismeretelméleti alapvetése körébe tartozó általánosabb problémákhoz is elvezet.

Illyés Sándor
ELTE Pszichológiai Intézete